अथर्ववेदीया माण्डूकीशिक्षा

तिस्रो वृत्तीरनुक्रान्ता द्रुतमध्यविलम्बिताः
यथानुपूर्वं प्रथमा द्रुता वृत्तिः प्रशस्यते १
मध्यमैकान्तरावृत्तिर्द्व्यन्तरा हि विलम्बिता
नैनां बुधः प्रयुञ्जीत यदीच्छेद्वर्णसम्पदाम् २
अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिरुपलब्धौ विलम्बिता
मध्यमा तु प्रयोगार्थे न तद्वचनमन्यथा ३
ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता
अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ४
दोषाः प्रकाशस्तु विलम्बितायां
वर्णा द्रुतायां च न सूपलक्ष्याः
तस्माद्द्रुतां चैव विलम्बितां च
त्यक्त्वा नरो मध्यमया प्रयुञ्ज्यात् ५
सर्वा एव तु निर्दोषा वृत्तयः समुदाहृताः
स्वधीतस्य सुवक्त्रस्य शिक्षकस्य विशेषतः ६
सप्तस्वरास्तु गीयन्ते सामभिः सामगैर्बुधैः
चत्वार एव छन्दोभ्यस्त्रयस्तत्र विवर्जिताः ७
षड्जऋषभगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्तेह सामसु ८
षड्जे वदति मयूरो गावो रम्भन्ति चर्षभे
अजा वदति गान्धारे क्रौञ्चनादस्तु मध्यमे ९
पुष्पसाधारणे काले कोकिलः पञ्चमे स्वरे
अश्वस्तु धैवते प्राह कुञ्जरस्तु निषादवान् १०

कण्ठादुत्तिष्ठते षड्ज ऋषभः शिरसस्तथा
नासिकायास्तु गान्धारः उरसो मध्यमस्तथा ११
उरः शिरोभ्यां कण्ठाच्च पञ्चमः स्वर उच्यते
धैवतश्च ललाटाद्वै निषादः सर्वरूपवान् १२
पद्मपत्रप्रभः षड्ज ऋषभः शुकपिञ्जरः
कनकाभस्तु गान्धारो मध्यमः कुन्दसप्रभः १३
पञ्चमस्तु भवेत्कृष्णः पीतवर्णस्तु धैवतः
निषादः सर्ववर्णाभः इत्येते स्वरवर्णकाः १४

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

ब्रह्माङ्गुष्ठं तु क्रुष्टं स्यादङ्गुष्ठे मध्यमः स्वरः
प्रादेशिन्यां तु गान्धारो मध्यमायां तु पञ्चमः १५
अनामिकायां षड्जस्तु कनिष्ठायां तु धैवतः
तस्याधस्तात्तु योऽन्त्यः स्यान्निषाद इति तं विदुः १६
प्रथमावन्तिमौ चैव वर्तन्ते छन्दसि स्वराः
त्रयो मध्या निवर्तन्ते मण्डूकस्य मतं यथा १७
द्वितीयं स्वरितं प्राहुः षष्ठः प्रचित उच्यते
उच्चं विद्यान्निषादं तु नीचं षड्जमुदाहृतम् १८
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः प्रचितस्तथा
चतुर्विधः स्वरो दृष्टः स्वरचिन्ताविशारदैः १९
स्वरे ज्ञात्वा यथा स्थानं हस्तस्य स्पन्दनं स्मृतम्
निष्कृष्य हस्तं विन्यस्तं पाणौ दृष्टिं निवेशयेत् २०

किञ्चिद्यो नभसः स्वाँसाद्बाहौ दृष्टिं निपातयेत्
प्रसार्य चाङ्गुलीः सर्वारोपयेत्करमण्डलम् २१
न चाङ्गुलीभिरङ्गुष्ठमुपेयाद्दोषवित्ततः
ऊर्ध्वमायुस्तमाकुञ्चमङ्गुष्ठं स्थापयेद्बुधः २२
नाधः शिरा नावनता नाङ्गुल्यः प्रतराः स्मृताः
उत्तानं सोन्नतं किञ्चित्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् २३
स्वरचिह्नं करं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम्
अङ्गुष्ठस्योत्तरे पूर्वे यस्योपरि यद्भवेत् २४
प्रादेशस्य तु तद्देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम्
चलुर्नावा स्फुटी दण्डी स्वस्तिको मुष्टिकाकृतिः २५
एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुछेदस्तु सप्तमः
कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दृढं मनः २६
न कम्पयेच्छिरः पादौ मुखदोषाँश्च वर्जयेत्
नासिकायास्तु पूर्वेण हस्तं सञ्चालयेद् बुधः २७
सूक्ष्मान्वर्णान्प्रयुञ्जानो दक्षिणं श्रवणं प्रति
श्रुतिं वाचोऽनुगां कृत्वा वाचं कृत्वा मनोऽनुगाम्
दृष्टिं हस्तानुगां कृत्वा ततः पदमिवोच्चरेत् २८

इति द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

यथा पाणी तथा वाणी रिक्तुं तु परिवर्जयेत्
यत्रैव तु स्थिता पाणी पाणिस्तत्रैव धार्यते २९
स्वरश्चैव च हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत्

हस्ताद्भ्रष्टः स्वराद्भ्रष्टो न वेदफलमश्नुते ३०
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ३१
ऋग्यजुःसामगादीनि हस्तहीनानि यः पठेत्
अनृतो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वारं न विन्दति ३२
हस्तेनाधीयमानो यः स्वरवर्णान्प्रयोजयेत्
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं स गच्छति ३३
स्वरात्स्वरं सङ्क्रमते स्वरसन्धिमनुल्बणम्
अविच्छिन्नं समं कुर्यात्सूक्ष्मं छायां तथोपमम् ३४
अक्षरज्ञो विरामज्ञः प्रत्यारम्भी तथैव च
स्वरमात्रा विभागज्ञः स विप्रो वक्तुमर्हति ३६

इति तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः
खदिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य च क्षीरिणः ३७
अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः
वाग्यतः प्रातरुत्त्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ३८
तेनास्यकरणं सूक्ष्मं माधुर्यं चोपजायते
न चास्य वदतो दोषान्कश्चिदप्युपलक्षयेत् ३९
नात्युच्चैर्नाति वा नीचैर्निषण्णः सदने सुखम्
प्रब्रूयान्नातितीक्ष्णेन कण्ठेन मदुनादिना ४०
प्रातर्वदेन्नित्यमुरः स्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन

माध्यन्दिने कराठगतेन चैव चक्राह्वयैः कूजितसन्निभेन ४१
तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिखरिडना तच्च सदा प्रयोज्यम्
मयूरहंसादिमृदुस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःसुखेन ४२
यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्
भीतापतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ४३
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या न मुक्ता न च पीडिताः
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ४४
शनैरध्वसु वक्त्रेण न परं योजनाद् व्रजेत्
न हि पार्ष्णिहता वाणी प्रयोगान्वक्तुमर्हति ४५
मान्ते मुष्ट्याकृतिं कुर्यात् तकारान्ते विलोपयेत्
नखस्य दक्षिणे पार्श्वे नकारान्ते प्रयोजयेत् ४६
कटान्तयोस्तु कर्त्तव्यमङ्गुल्यग्रप्रकुञ्चनम्
ङणनान्ते तथैव स्यात्पान्ते त्वङ्गुलिपीडनम् ४७
ऊर्ध्वक्षेपाच्च या मात्रा अधःक्षेपापि या भवेत्
एकैकामुत्सृजेद्धीरः प्रचिते तूभयं तथा ४८
ह्रस्वानुस्वारकरणे त्वङ्गुल्याश्च प्रकुञ्चनम्
दीर्घे तु सूरयः प्राहुः देशिन्याः सुप्रसारणम् ४९
पदान्तरं न कुर्वीत संहितायां प्रयोगवित्
मांसे मांसं विजानीयात् पांसे पांसं विनिर्दिशेत् ५०
यथा नौ स्त्रोतसां मध्ये समं गच्छति संयुता
तैलधारेण वा वक्त्रं तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ५१

इति चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

उदात्ताच्च न कर्त्तव्यमुदात्तं स्वरितं तथा
नीचान्नीचतरन्नास्ति उच्चादुच्चं न विद्यते ५२
उच्चादुच्चतरन्नास्ति नीचान्नीचतरं कुतः
स्वरितात् स्वरितन्नास्ति कम्पिताच्चैव कम्पितम् ५३
यदुदात्तमुदात्तं तद्यत्स्वरितं तत्पदे भवति नीचम्
यन्नीचं नीचमेव तद्यत्प्रचयस्थं तदपि नीचम् ५४
स्वरितानामनह्लादमुदात्तानामताडनम्
अनुदात्तमनाधिष्ठम् शषसानामरोमशम् ५५
षड्धातुस्वरितादेशे उदात्तश्च चतुर्विधः
द्विविधश्चानुदात्तश्च ह्येतच्छास्त्रेण चोदितम् ५६
स्वरितप्रभवं प्रचितात्स्वरितमेव उदात्तं वा
अनुदात्तमेव तं विद्यादृतं च तद्विद्धि यत्प्रचितम् ५७
स्वरितात्पराणि यानि स्युरनुदात्तान्युदात्तवत्
सर्वाणि प्रचयं यान्ति ह्युपोदात्तं न विद्यते ५८
स्वरितावधृत उदात्ते परस्त्रिपूर्वो विक्रमोच्यते
स्वरितावधृत उदात्ते पादः स्यात्स हि विक्रमः ५९
ननु धारयेत् वृत्तमुपस्पर्शमुपोदात्तं निपातयेत्
एकाक्षरे धारयेन्न च धृतमुच्चारयेत् स्वरे वापि ६०
न्यासमेवादितः कुर्यान्नियतेषु बहुष्वपि
शेषमाद्यवदुक्ता तु तत्पदेषु समेषु च ६१
स्वरः उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित उच्यते

व्यञ्जनान्यनुवर्त्तन्ते यत्रासौ तिष्ठति स्वरः ६२

इति पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः

स्वरः उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव तु
स्वरप्रधानं त्रैस्वर्य्यमाहुरक्षरचिन्तकाः ६३
द्वयोस्तु स्वरयोः सन्धावेकीभावो यदा भवेत्
उदात्तोऽथप्यनुदात्तस्य वशं गच्छति सन्धिषु ६४
दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः
स्वरो व्यञ्जनमासाद्य हरते नात्र संशयः ६५
आख्यातानां प्रयोगेषु पूर्वस्वरमुपस्थितम्
षोडशाक्षरमर्यादं यद्योगे स्वरमुद्धरेत् ६६
नीचं तु स्वरपूर्वं तु नीचावग्रहमेव च
हन्तव्यं तद्विजानीयादुच्चावग्रहवर्जितम् ६७
नाभिहन्यान्न निर्हन्यान्न प्रगायेन्न कम्पयेत्
एतौ द्वौ युगपत्साध्यावेतच्छास्त्रेण चोदितम् ६८
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कराठः शिरस्तथा
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ६९
वर्णानां तु प्रयोगेषु करणं स्याच्चतुर्विधम्
संवृतं विवृतं चैव स्पृष्टमस्पृष्टमेव च ७०
स्पर्शानां करणं स्पृष्टमन्तस्थानामतोऽन्यथा
यमानां संवृतं प्राहुर्विवृतं च स्वरोष्मणाम् ७१

इति षष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

सप्त स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषां चैव बलाबलम्
लक्षणानि च सर्वेषां युक्तास्तानि निबोध मे ७२
अभिनिहितः प्राश्लिष्टो जात्यः क्षैप्रश्च पादवृत्तश्च
तैरोव्यञ्जनः षष्ठस्तिरोविरामश्च सप्तमः ७२
ए ओ अभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रेफितश्च यः
अकारं यत्र लुम्पन्ति तमभिनिहितं विदुः ७४
इकारं यत्र पश्येयुरिकारेणैव संयुतम्
उदात्तोऽप्यनुदात्तस्य प्राश्लिष्टोऽभीन्धतामपि ७५
सयकारं समं वाप्यक्षरं स्वरितं भवेत्
न चोदात्तं पुरस्तात्स्याज्ञात्यः स्वर्दूत्य एव तु ७६
इउवर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित्
अनुदात्तप्रत्यये स्याद्विद्धि क्षैप्रस्य लक्षणम् ७७
स्वरिते स्वरितं यत्र विवृत्या यत्र संहिताः
तं पादवृत्तं जानीयात्ते त्वस्मिन्यवमादधुः ७८
उदात्तपूर्वे सार्द्धे तु द्वितीये अक्षरे तु यः
तैरोव्यञ्जन इत्येष सारः स्याद्दधिमध्विति ७९
अवग्रहात्परं यत्र स्वरितं स्यादनन्तरम्
तिरोविरामं जानीयात्प्रजापतेर्निदर्शनम् ८०
द्वयोरुदात्तयोर्मध्ये नीचो यस्स्यादवग्रहः
तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनपान्निदर्शनम् ८१

इति सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

तथाभाव्यस्तु तालव्यो न कम्पः स्वरसंज्ञकः
स तालव्यो भवेत्कम्प एजातीति निदर्शनम् ८२
सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितस्ततः प्राश्लिष्ट उच्यते
ततो मृदुतरौ स्वारौ जात्यः क्षैप्रश्च तावुभौ ८३
ततो मृदुतरः स्वारस्तैरोव्यञ्जन उच्यते
पादवृत्तो मृदुतर इति स्वारबलाबलम् ८४
उपन्यासस्तु कर्त्तव्यः कण्ठे निक्षेपसञ्ज्ञकः
उपन्यासात्परं हन्याद् भूमौ शङ्कुपदं यथा ८५
प्राश्लिष्टजात्यक्षैप्राणान् यश्चाभिनिहितश्च यः
उदात्तोपस्थिते तेषामेकदेशं प्रकल्पयेत् ८६
हलन्तादुत्तरो यस्तु पदादवग्रहेषु च
मिश्रस्तस्माद्य इत्येषो योऽन्यः स य इति स्मृतः ८७
पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च
यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ८८
पुनरन्तश्च सवितश्च प्रातर्या रेफिता च संहिता यत्र
रेफवन्ति पदान्यत्र रेफे तद्रेफितं पदम् ८९
अन्तः शब्दस्तु यः कश्चिदाद्युदात्तो भवेद्यदि
न तत्र रेफमिच्छन्ति संहितायां पदेषु च ९०
अनुस्वारं हि दोषास्तु हकारादिषु वर्जितः
अंहोमुचो वातरंहा दृँहश्चेति निदर्शनम् ९१
अनुस्वारश्च कर्त्तव्या ह्रस्वदीर्घप्लुतास्त्रयः

अयँ राजा यशोर्माँसं क्षत्रियाणां धनूँषि च ९२
इत्यष्टमोऽध्यायः
नवमोऽध्यायः
विवृत्तयस्तु विज्ञेयाश्चतस्त्रस्त्वनुपूर्वशः
नामभिस्तु पृथग्ज्ञेयास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ९३
पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी
अनुसृतवत्सा चैव चतस्त्रो हि विवृत्तयः ९४
वत्सानुसृता ह्रस्वा जघने वत्सानुसारिणी चाग्रे
पाकवती चोभयतः पिपीलिकमध्याप्युभयदीर्घा ९५
पूर्वंह्रस्वं परं दीर्घमक्षरं यत्र दृश्यते
सा वत्सानुसृता ज्ञेया व्यत्यासेत्यनुसारिणी ९६
उभाभ्यामेव ह्रस्वाभ्यां यवमध्यां विनिर्द्दिशेत्
ताभ्यामेव तु दीर्घाभ्यां विज्ञेया सा पिपीलिका ९६
अभ्रमध्ये यथा विद्युद्दृश्यते मणिसूत्रवत्
एषच्छेदो विवृत्तीनां यथा बालेषु कर्त्तरि ९७
आपद्यते मकारो यरवोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्
न भवति लकारे परसवर्णस्पर्शेषु चोत्तमापत्तिः ९८
उष्मस्थौ यत्र दृश्येते स्वरवर्णौ स्वरोदयौ
ऋ लृ वर्णौ तथा ज्ञेयौ स्वरभक्तीति संस्थितौ ९९
तां ह्रस्वां प्रतिजानीयाद्यथा मात्रा भवेद्यदि
सम्यगेनां विजानीयाद् द्वौ दोषौ परिवर्जयेत् १००
सम्यगेनां यदा पश्येच्छतबलिशेति निदर्शनम्

अकारं चाप्युकारं च विच्छिन्नं विवृतं तथा १०१
करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हारितेति च
तथा हंसपदा नाम पञ्च ताः स्वरभक्तयः १०२
करिणीं रहयोर्विद्यात्कुर्विणीं लहकारयोः
हरिणीं रशयोर्विद्याद्धारितां लशकारयोः १०३
या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः
या तु रेफसकारौ स्यात् काकिनीं तां विनिर्दिशेत् १०४

इति नवमोऽध्यायः

दशमोऽध्यायः

ऋकारप्रत्ययो रेफः संयुक्तः शषसैः सह
आद्यस्तत्र क्रमो ज्ञेयो न परो बोधितो बुधैः १०५
रेफोष्मणां संयोगे स्वरभक्तिरक्रमश्चैव
तत्रोदाहरणानि प्रदर्शनं वर्षबर्हिश्च १०६
रेफं स्वरोदये विद्यादृकारं व्यञ्जनोदये
स्वरव्यञ्जनयोर्मध्ये रेफमेव विनिर्दिशेत् १०७
ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव व
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः १०८
यद्योभाव प्रसंधानमुकारादि परं पदम्
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः १०९
षत्वणत्वमुपाचारो दीर्घीभावस्तथैव च
यस्मिन् पदे निष्पद्यन्ते तत्समासाद्य लक्षणम् ११०
नकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परसंस्थिते

रक्तं वर्णंविजानीयान्न ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् १११
रक्तं वर्णं यदा पश्येद्विवृत्या सह संस्थितम्
व्यञ्जनान्तं विजानीयाद्गोमाँ इति निदर्शनम् ११२
यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्या ङकारपरिवर्जिताः ११३
नासादुत्पद्यते रङ्गः कांसेन समनिस्वनः
मृदुश्चैव द्विमात्रं स्याद्वृष्टिमाँ इति निदर्शनम् ११४
संयुक्तस्य तु यत्पूर्वं तद्ध्रस्वं लघु विजानीयात्
तत्संयोगोत्तरं विद्यात् गुर्वन्यत्र नियोगतः ११५

इति दशमोऽध्यायः

एकादशोऽध्यायः

मात्रैकं लघु विज्ञेयं तत्संयोगपरं गुरुम्
स परं व्यञ्जनान्तं च दीर्घस्तु प्लुत एव च ११६
स्पर्शानामुत्तमैः स्पर्शैः संयोगश्चेदनुक्रमात्
आनुपूर्व्या यमांस्तत्र जानीयाच्चतुरस्तथा ११७
रुक्मेति प्रथमं विद्याच्चख्नथुरित्यपरं विदुः
तृतीयं पद्ममित्याहुः शङ्ग्घ्नमिति चोत्तमम् ११८
वर्गान्ता श ष स प्रथमाः संयुक्ता यदा स्युरभिधेयाः
लघुशास्त्रदोषतत्त्वज्ञैर्यमदोषास्तथा हि परिहार्याः ११८अ
वर्गान्ता यत्र दृश्यन्ते शषसैः सह संयुताः
यमास्तत्र निवर्त्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः ११९
संयोगस्य परं स्वार्यं परं संयोगनायकम्

संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वरं पूर्वमिष्यते १२०
स्वरणं पतनं चैव वोत्थानेषु समेषु च
एकमेव पदे दृष्टं न पूर्वाङ्गं क्वचिद्भवेत् १२१
दारुसंघातवच्छिलष्टं संयोगवशवर्त्तिनाम्
वर्णानां युगसम्पन्नमेकं वर्णमिवोत्सृजेत् १२२ (१०६?)
वर्णा विंशतिरेकश्च येषां द्विर्भाव इष्यते
प्रथमा मध्यमा चान्त्या यलवाः शषसास्तथा १२३
न रेफे वा हकारे वा द्विर्भावो ज्ञायते क्वचित्
न च वर्गद्वितीयेषु न चतुर्थे कदा चन १२४
चतुर्थं तु तृतीयेन द्वितीयं प्रथमेन न तु
आद्यमन्त्यं तृतीयं च स्वाक्षरेणैव पीडयेत् १२५

इत्येकादशोऽध्यायः

द्वादशोऽध्यायः

दृप्सोऽप्सरायामप्शब्दे विश्वप्स्न्या च विरप्शिने
काश्यपोऽभिनिधानानामागमं प्रतिषेधते १२६
यत्र चोभयतः स्पर्शाः संयुक्ताः शषसैः सह
आद्यस्तत्र क्रमो ज्ञेयो न परो बोधितो बुधैः १२७
ऋवर्णो रेफसंयुक्तं स्वरितं स्यादनन्तरम्
ऋकाररेफसंयुक्तं यत्पूर्वं व्यञ्जनोदये १२८
ऋकारे लघु तद्विद्याद्रेफे तद्गुरुसञ्ज्ञकम्
न क्रमते स्वरयमयोर्न च वर्गसवर्णयोर्न च विरामे
न च रेफानुस्वारे विसर्जनीये तु सर्वत्र १३०

ब्रुवन् भ्रुवौकर्णललाटनासिका
न कम्पयेदोष्ठचलुर्न निर्भुजेत्
मुखं न विक्लिश्य न नग्नवक्त्रजो
न चापि सन्दृष्टहनुर्न बाह्यवाक् १३१
न रुक्षवाक्स्यान्न च उत्स्वरं वदेन्
न चानिमेषो न च गर्वमाचरेत्
गजव्यवेषी बलवानतन्द्रितो
व्यपेत रोषश्रमशोकहर्षभीः १३२
न चानुकूजेत्पदमादितो बुवन्
न नासिका नित्यमनुष्ठितं वदेत्
न चापदान्ते श्रमपीडितः श्वसेन्
न चोच्छ्वसेदुक्तपदोऽप्यभीक्ष्णशः १३३
नातिनिष्पीडयेद्वर्णान्न चाव्यक्तानुदाहरेत्
समान् श्लक्ष्णानसन्दिग्धान्वर्णानुच्चारयेद् बुधः १३४
प्रथमानूष्मसम्पन्नान् द्वितीयानिव दर्शयेत्
तथैतान्प्रतिजानीयाद्यथा मत्स्यान् क्षुरोऽप्सरान् १३५
तथैव पञ्चमानाहुरागमो यत्र दृश्यते
द्वितीयानेव तान्कुर्याद्यस्मिन्सीतेति निदर्शनम् १३६

इति द्वादशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः

अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण यो वर्णः समुदीर्यते
स एकमात्रो द्विस्तावान्दीर्घस्त्रि प्लुत उच्यते १३७

अवग्रहेऽर्द्धमात्रं स्मात् कालो मात्रा पदान्तरे
अर्द्धर्चे द्वे तथा पादे त्रिमात्रं स्यादृगन्तरम् १३८
चाषस्तु वदते मात्रं द्विमात्रं वायसोऽब्रवीत्
शिखी त्रिमात्रं विज्ञेय एष मात्रापरिग्रिहः १३९
क्वचित्पादविभागेन क्वचिदर्द्धे क्वचित्पदे
क्वचिदर्थे क्वचिच्छब्दे विरामः पञ्चधा स्मृतः १४०
छन्दस्येते प्रयुज्यन्ते क्रमेण क्षेपसञ्ज्ञकाः
स विरामं प्रयोक्तव्या येन वृत्तिर्न विद्यते १४१
सञ्ज्ञाने भूयसो दोषान्प्रवक्ष्यामि निबोधत
स्वरस्य सन्दर्शनमनुस्वारयमावपि १४२
विच्छिन्नत्वं विक्षणत्त्वं सुशीमं सोमसत्सरु
ईकारेणावगृह्णीयात् प्रतिशुक्लेति पञ्चमम् १४३
विश्वानामूष्मसन्देहे अर्द्धर्चं स्यान्नपुंसकम्
पुरस्तादुपरिष्टाद्वा सर्वे विश्वा निरूष्मकाः १४४
नकारान्ते पदे पूर्वे स्वरे च परसंस्थिते
ह्रस्वोदात्तः प्रयोक्तव्यः शषसैः प्रत्ययेषु च १४५

इति त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः

द्वौ तकारौ थकारौ च यमो नेति च पञ्चमः
कृत्स्ना इति च संयोगमाहुरक्षरचिन्तकाः १४६
ककारान्ते पदे पूर्वे ङकारे प्रत्यये परे
ङकारस्यागमं कुर्याद्वाङ्क्म इति निदर्शनम् १४७

टकारान्ते पदे पूर्वे णकारे प्रत्यये परे
णकारस्यागमं कुर्याद्वण्महाँ इति निदर्शनम् १४८
तकारान्ते पदे पूर्वे नकारे प्रत्यये परे
नकारस्यागमं कुर्याद् यन्न इति निदर्शनम् १४९
पकारान्ते पदे पूर्वे मकारे प्रत्यये परे
मकारस्यागमं कुर्यात्त्रिष्टुम्म इति निदर्शनम् १५०
अन्त्यं कटतपं दृष्ट्वा परं ङणनमं तथा
आत्मपञ्चमसंयोगमाहुरक्षरचिन्तकाः १५१
आम्नायात् प्रपदो भवति प्रपदो भवति निर्भयः
निर्भयो मधुरो भवति माधुर्यात्सिद्धिमाप्नुयात् १५२
आम्नायकरणं श्रेष्ठं वर्णानां चावधारणम्
अप्रमत्तश्च स्वार्येत एतदाचार्यशासनम् १५३
आम्नायशास्त्रसम्पन्नं शास्त्रमाम्नायसारवित्
पयः शङ्खे यथा तद्विच्छिरः छन्दसि सारिथः १५४
दन्त्योष्ठ्यकरणं सूक्ष्मं माधुर्यं तरुणं वचः
स्वभावं शिक्षकस्याहुरन्यद्गुरुकृतं भवेत् १५५

इति चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः

तरुणं शिक्षकं प्राहुर्वृद्धमक्षरचिन्तकम्
नैयायिकं परिश्रुतं बहुधा यन्ति याचकम् १५६
न करालो न लम्बोष्ठो न च सर्वानुनासिकः
गद्गदो बद्धजिह्वश्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति १५७

प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ
अधीतं येन तत्त्वेन स शिक्षां पारयिष्यति १५८
आगमैरधिकाः केचिद्विज्ञानैरपरेऽधिकाः
प्रयोगसौष्ठवादन्ये नाहमस्मीति विस्मयः १५९
सुतीर्थादागतं जग्धं स्वाम्नातं सुव्यवस्थितम्
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते १६०
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णैश्च भक्षितम्
न तस्य परिमोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्विषात् १६१
येषां तीर्थागता विद्या नित्यमभ्यासनिर्जिता
ते भवन्ति दुराधर्षाः ससिंहा इव पर्वताः १६२
न भोजनविलम्बी स्यान्न च स्यात् स्त्रीनिबन्धनः
स दूरमपि विद्यार्थी व्रजेद् गरुडहंसवत् १६३
हयानामिव जात्यानामहोरात्रार्द्धशायिनाम्
न विशेषार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति १६४
अहेरिव जनाद्भीतः स्त्रीभ्यश्च नरकादिव
मिष्टाच्च विषवद्भीतः स विद्यां पारयिष्यति १६५

इति पञ्चदशोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः

सहस्रगुणिता विद्या शतशः परिवर्त्तिता
आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलान्निम्नमिवोदकम् १६६
शतेन गुणिता भवति सहस्रेण तु धारिता
शतानां तु सहस्रेण प्रेत्य चेह च तिष्ठति १६७

उपांशु त्वरितं चैव योऽधीतेऽत्रसन्निव
अपि रूपसहस्रैस्तु संशयेष्वेव वर्तते १६८
येषां च न ग्रहणशक्तिरतिप्रचण्डा
लब्ध्वाश्च ये न शतशः परिवर्त्तयन्ति
निद्रां च ये प्रियसखीमिव न त्वजन्ति
ते तादृशा गुरुकुलेषु जरां व्रजन्ति १६९
पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति लुब्धाश्चण्डाश्च ये नराः
अलसाश्चानुरोगाश्च येषां च विकृतं मनः १७०
ऊर्द्ध्वं सहस्रादाम्नातं सततं चान्ववेक्षणम्
आप्तैस्तु सह सम्पाठस्त्रिविधा धारणा स्मृता १७१
यथा खनन् खनित्रेण भूतले वारि विन्दति
एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति १७२
योजनानां सहस्रं तु शनैर्याति पिपीलिका
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति १७३
पदेनैकेन मेधावी पदानां विन्दते शतम्
मूर्खः पदसहस्रेण पदमेकं न विन्दति १७४
पदं पादं तथार्द्धर्चं सेवितव्यं प्रयत्नतः
अप्राज्ञः प्राज्ञतां याति सरिद्भिः सागरो यथा १७५
अनिर्वेदी श्रियोमूलं लोहबद्धं कमण्डलुम्
अहोरात्राणि दीर्घाणि कः समुद्रं न शोषयेत् १७६
जलमभ्यासयोगेन शैलानां कुरुते क्षयम्
कर्कशानां मृदुस्पर्शं किमभ्यासो न साधयेत् १७७

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदन्तु पण्डिताः
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विक्रुष्टमितरे जनाः १७८
आचार्योपासनाद्योगात् तपसा प्राज्ञसेवनात्
विगृह्य कथनात्कामाद् षड्भिर्विद्या प्रपद्यते १७९
आलस्यान्मूर्खसंयोगाद् भयाद्रोगनिपीडनात्
अत्याशक्याच्च मानाच्च षड्भिर्विद्या विनश्यति १८०
मण्डूकेन कृतां शिक्षां विदुषां बुद्धिदीपिनीम्
यो हि तत्त्वेन जानाति ब्रह्मलोकं स गच्छति १८१
इत्यथर्वणवेदीया माण्डूकीशिक्षा समाप्ता

J. Pāṭhak and Dānapati Tivārī, *Atharvavedīyā Māṇḍūkī Śikṣā*, (Vārānasi: Chaukhambā Kṛṣṇadās Academy, 2021) 112 pp.

D. Mishra, *ŚrīMaṇḍūkaṚṣiPraṇītā Atharvavedīyā Māṇḍūkī Śikṣā, with the "Jñānadā" Sanskrit Commentary and the "Vedaprabhā" Hindi Commentary,* (Jaipur: Jagadīś Sanskrit Library, 2014) 174 pp.

Tripāthī, Śrī Rāma Prasāda, ed., *Śikṣhāsaṁgrahaḥ*, (Vārānasi: Sampurnand Sanksrit University, 1989), pp. 382-396.